

KENYA, GARIÈN I FRANCESC EIXIMENIS

Xavier Renedo

Institut de Llengua i Cultura Catalanes & Departament de Filologia i Comunicació

Em veig obligat a començar aquest paper confessant un problema. M’han demanat que escrigui un paper sobre Kenya per a la setmana del país convidat, però ho tinc difícil: sóc medievalista i Kenya és un país modern que no existia a l’edat mitjana. En realitat és un producte de la colonització britànica, que va començar a finals del segle XIX i va acabar el 1963 amb la proclamació d’independència. El nom de Kenya ve de la muntanya més alta del país (5.199 metres d’alçada), la segona més alta d’Àfrica després del Kilimanjaro. Sembla que és un nom manllevat d’alguna de les llengües de la família bantú que es parlen al voltant d’aquesta muntanya: el **kikuyu** —una llengua que no té res a veure amb el negre de Banyoles, que era un boiximà de Bostwana—; l’**embu** i el **kamba**. Segons sembla, el significat d’aquest topònim és o bé «el lloc on Déu reposa» o bé «muntanya blanca».

Segons Wangari Maathai, una ecologista i política kenyata, premi Nobel de la Pau el 2004, el topònim podria tenir, però, un significat i un origen força diferents. Ludwig Krapf i Johannes Rebman, dos missioners i exploradors alemanys que devien ser els primers europeus a veure el Mont Kenya, a mitjan segle XIX, van preguntar al seu guia, que en aquells moments duia una carbassa a la mà, com es deia la muntanya. El guia, però, es va pensar que li preguntaven pel que duia a les mans i va contestar **kii-nya**, que en **kamba** vol dir ‘carbassa’. L’anècdota, però, sembla tan falsa, com la que fa derivar la paraula **cangur** d’una confusió similar en una conversa que hauria tingut lloc entre el capità J. Cook i un aborigen australià. El més probable i el més lògic és, doncs, que Kenya signifiqui ‘muntanya blanca’ (per la neu) o bé ‘el lloc on Déu reposa’ (per la seva alçada).

La veritat és que, llevat del que acabo d’explicar, que he trobat navegant a la deriva per la xarxa, em semblava que poca cosa més podia dir, perquè és evident que, si el que ara coneixem com a Kenya és un invent que no té ni dos segles de vida, a l’Europa medieval ningú no en podia saber res. A més a més, el coneixement que es tenia a l’edat mitjana de l’Àfrica

meridional o austral era, com diuen els anglesos, «next to nothing». Els mercaders, els missioners i els pelegrins cristians no es van acostar mai a les terres que ara coneixem com a Kenya.

De tota manera un servidor, per sort, es dedica a Francesc Eiximenis, i era difícil que en un autor tan enciclopèdic com ell, que va parlar gairebé de tot, no es trobés cap menció si no a Kenya, almenys a les terres que ara coneixem sota aquest nom.

Eiximenis era un frare molt interessat, per una banda, pels mercaders, el seu model de ciutadà ideal, i pels viatges i, per l'altra, per la conversió al cristianisme de tots els pobles de la humanitat. Coneixia, per descomptat, l'existència de l'Àfrica, però més enllà del Magrib poca cosa en sabia, per no dir res. Això, però, no impedia, ben al contrari, a la seva fèrtil imaginació literària situar en l'Àfrica meridional alguna de les històries que de vegades s'inventava per usar-les com a il·lustració de les seves idees, i alhora com a interludi narratiu per fer més agradable la lectura d'unes obres que podien ser llargues i denses, sobretot per als laics sense estudis universitaris, com eren la majoria dels seus lectors. La presència, de tant en tant, d'aquestes històries en els seus llibres servia per endolcir i fer més de bon llegir una prosa que corria el perill, sense aquests relats, d'esdevenir massa abstracta.

El regne de Garièn (Àfrica meridiana)

Una d'aquestes històries, que Eiximenis sol anomenar exemples, o 'eximplis', es troba en el capítol 716 del *Dotzè del Crestià*, la seva gran enciclopèdia política. (Publico aquesta història en un apèndix al final d'aquest article). L'acció transcorre en el «regne de Garièn», situat, segons Eiximenis, a la «part meridiana, segons la *Història africana*». Tot i que el topònim de Garièn fa tot l'efecte de ser també un invent d'Eiximenis —no he pogut trobar cap terme similar ni en els tractats geogràfics, ni en els llibres de viatges ni en els mapamundis medievals—, les dades que aporta permeten de situar-lo d'entrada a l'Àfrica. La referència a la *Història africana* —un llibre que fa tot l'efecte de ser un altre producte de la inventiva d'Eiximenis— deixa ben clar a quin continent pertany aquest regne ignot. En els nostres dies la part meridiana

d'Àfrica correspon a l'Àfrica austral. (De fet 'Àfrica austral' i 'Àfrica meridiana' són dos termes sinònims).

Si tant el topònim de Garièn com la referència a la *Història africana* semblen un invent d'Eiximenis, hi ha un detall en l'exemple del capítol 716 del *Dotzè del Crestià* que permet de situar Garièn com un regne fronterer d'Etiòpia i, per ser més precisos, d'un regne que hi faria frontera pel sud, és a dir, un regne que podria molt bé ser la Kenya dels nostres dies. El que passa, però, és que Eiximenis no parla ben bé d'Etiòpia, sinó de la terra del Prest Joan, un territori imaginari que a finals del segle XIV se solia identificar amb Etiòpia, tot i que cal tenir en compte que a l'edat mitjana, segons el segle i el text, Etiòpia tant es podia situar a Àsia com a Àfrica. Fins i tot podia donar-se el cas, com passa amb el mercader venecià Marino Sanudo, a principis del segle XIV, que es parli de dues Etiòpies, una a l'Àsia, situada prop del naixement de l'Indus, i una altra a l'Àfrica.

Tot i que, com ha assenyalat Jean Richard, a la baixa edat mitjana el coneixement de la part oriental d'Àfrica i de les costes de l'oceà Índic havia millorat molt, la terminologia va continuar essent imprecisa, de manera que durant molt de temps tant es podia situar Etiòpia a la banya d'Àfrica com a l'Índia. De fet, en molts de tractats geogràfics es distingia, com ha assenyalat Gioia Zaganelli, entre tres Índies: la *prima* o *superior*, que correspon al que a hores d'ara coneixem com a Índia; la *secunda* o *inferior*, que seria l'orient mitjà, i la *tertia*, *ultima* o *meridiana*, que correspondria a l'actual Etiòpia.

A quin continent situa Eiximenis Etiòpia i, de retruc, Garién? En el segle XIV, el segle d'Eiximenis, la tendència general era situar-la a l'Àfrica, i aquesta és la línia que se segueix en el *Dotzè*. No podia ser d'una altra manera en un autor tan ben informat com Eiximenis, tot i que, com veurem de seguida, la Garièn d'Eiximenis, el país que hi feia frontera i que més o menys coincidiria amb Kenya, tenia habitants que procedien de les estepes d'Àsia central.

La situació geogràfica de Garién s'acaba d'aclarir quan es donen detalls sobre el problema que es planteja, i es resol, en l'exemple del capítol 716 del *Dotzè del Crestià*. Es tracta d'un problema que, tot i que feia vint anys

que Moalach, el rei de Garièn, tenia entre cella i cella, mai no s'havia pogut resoldre. Es tractava de trobar la ruta que havia de permetre de travessar amb les mínimes dificultats possibles el desert del Sahara, que separava el punt de partida de les caravanes del seu punt d'arribada. El punt de partida era ni més ni menys que «l'imperi de Preste Johan», mentre que el d'arribada es situa a l'Àfrica, però no pas la dels nostres dies, sinó l'Àfrica o l'Ifriqiya de la baixa edat mitjana, que és reduïa al Magrib. De fet Eiximenis cita un topònim d'aquesta zona quan explica que el que el rei de Garièn pretenia era: «fer passar les dites caravanes per les dites terres arenals fins en Bugia e en tota Àfrica». (El cronista Bernat Desclot, per posar un altre exemple, anomena 'Frèquia', una variant d'Àfrica, les terres que Pere el Gran feia veure que volia conquerir abans de desembarcar a Sicília. Aquestes terres corresponen al que a hores d'ara coneixem com a Tunísia). Les caravanes de què parla Eiximenis sortien, per tant, de la terra del Prest Joan, a l'Àfrica meridiana, per arribar, travessant el desert del Sahara, fins a Bugia i els altres ports del Magrib.

La terra del Prest Joan era de localització tan fluctuant com Etiòpia, amb la qual, a la fi, es va acabar identificant. Tractant-se com es tractava d'un regne llegendari, governat per un rei cristià, descendent ni més ni menys que dels reis mags, era lògic que no hi hagués unanimitat a l'hora de traçar-ne el perfil geogràfic: la llegenda s'alimenta, en part, de la imprecisió. En principi, les primeres notícies sobre aquest regne, que van sorgir a mitjan segle XII, també el situaven a l'Orient més remot. L'element fonamental d'aquesta terra de meravelles era ser un regne cristià, governat pel Prest Joan, un personatge també fabulós, enmig de pobles musulmans i de pagans —els mongols. En l'època de les croades, el Prest Joan es va convertir en la gran esperança blanca de l'Europa cristiana per fer front a l'Islam atacant-lo per l'esquena. Això el va fer encara més llegendari: per una banda, un regne fabulós enmig de les meravelles de l'Orient, per l'altra, un aliat poderosíssim per vèncer l'Islam i recuperar Terra Santa.

Malgrat que en un principi l'Imperi del Prest Joan es va situar a l'Orient més llunyà, en el segle XIV es va començar a desplaçar aquest territori mític cap a la «Índia petita, que és Etiòpia», és a dir a la banya d'Àfrica. En

efecte, en el famós mapamundi de Cresques Abraham, confeccionat a Mallorca pocs anys abans de la publicació del *Dotzè del Crestià* (1387), les terres del Prest Joan estan situades al sud del Mar Roig, a la confluència dels dos braços superiors del Nil. Els geògrafs i els viatgers de l'edat mitjana, cansats de buscar, i no trobar, el Prest Joan enmig de les estepes d'Àsia, el van començar a imaginar a l'Àfrica, pensant que els cristians coptes d'Etiòpia podien ser els seus súbdits. Eiximenis, que fins i tot podria haver vist el mapamundi de Cresques Abraham a la cort del rei Pere III, abans que l'enviessin com a regal a la cort del rei de França, situa el regne del Prest Joan més o menys en el mateix punt que el mapamundi.

Recapitem: Garièn, el regne inventat per Eiximenis, està situat a l'Àfrica meridional, a prop de la terra del Prest Joan, un altre regne inventat, però en aquest cas no pas per Eiximenis. Fent frontera amb Garièn tenim la terra del Prest Joan, que podem identificar amb Etiòpia, que és el punt de partida de les caravanes que havien de travessar les «terres arenals» del desert del Sahara fins arribar a l'Àfrica d'Eiximenis, és a dir, la Frèquia de Desclot o el Magrib en el llenguatge dels nostres dies.

Un rei 'moal' i un pelegrí cristià

Un cop aclarit el marc geogràfic del relat podem mirar de dir alguna cosa sobre els seus protagonistes. Per una banda tenim un rei de Garièn, anomenat Moalach i, per l'altra, un «pobre romeu cristià» sense nom que està de pas per aquelles terres —no s'expliquen les raons que l'hi han conduït. L'origen o, per ser més precisos, l'ètnia del rei de Garièn és sorprenent, perquè Moalach, encara que sigui el rei d'un país proper a l'imperi del Prest Joan, situat a l'anomenada banya d'Àfrica, és un nom sense cap mena de dubte mongol o tàrtar.

Permeten d'afirmar-ho dos detalls. Per una banda, 'moal' apareix sovint com a sinònim de 'mongol' en textos i documents medievals relacionats amb els tàrtars, com podem veure, per exemple, en l'*Itinerarium* del franciscà Guillem de Rubruck, el relat del viatge que entre els anys 1252-1255 va fer a Mongòlia, com a ambaixador del papa, per entrevistar-se amb el Gran Kan. Per altra banda, en una altra història, o exemple, del *Dotzè del Crestià* es cita un príncep tàrtar de Gambalec —el nom amb què

es coneixia la ciutat de Beiging a l'edat mitjana— amb el mateix nom que el rei de Garién. Aquest segon Moalach intenta, sense èxit, tot i que hi té tot el dret, convertir-se en l'emperador dels tàrtars, que el rebutgen a causa de la seva avarícia.

La presència d'un rei, i d'un regne, tàrtars a la capital de la Xina no té res de sorprenent, perquè els tàrtars, a les ordres de Kubilai Kan, es van ensenyorir de la Xina a la segona meitat del segle XIII. (De fet Gambalec o Cambalec, és a dir Beiging, és un topònim d'origen tàrtar, que ve de 'khan-baliq', 'la ciutat del Kan'). Els tàrtars es van fer els amos de mig món, van arribar a les portes d'Europa i la van fer tremolar de por, però mai no es van acostar a la banya d'Àfrica. La seva tremenda expansió es va aturar a l'orient mitjà.

La presència d'un rei, i d'un regne, tàrtars a Garién, és a dir a les terres que ara podríem identificar com Kenya, s'explica per les contínues oscil·lacions, a l'edat mitjana, en la localització geogràfica d'Etiòpia i de l'imperi del Prest Joan i de les terres del seu voltant. Els orígens de la confusió d'Eiximenis cal buscar-los en la identificació, molt forta a partir del segle XIV, entre l'Etiòpia de la banya d'Àfrica i la terra del Prest Joan. Eiximenis és un home del seu temps i segueix aquesta tradició, però alhora la barreja, sense adonar-se'n, amb una de més antiga, pròpia del segle XIII, que situava, com ja hem vist, el regne del Prest Joan en el cor d'Àsia, en contacte amb els pobles mongols de les estepes. Marco Polo, per exemple, parla d'una relació, primer amistosa i després conflictiva, entre l'imperi tàrtar i el del Prest Joan. L'origen d'aquesta llegenda deu ser la lluita entre Genguis Kan contra Togrul Kan, cap del clan dels *keraits*, una tribu mongol convertida a la branca nestoriana del cristianisme. (Els mongols era un poble en principi pagà que al llarg de l'edat mitjana va veure com diversos clans es convertien a la religió musulmana, a la budista o, com és el cas dels *keraits*, a la cristiana, tot i que en la versió heterodoxa del nestorianisme, una heretgia que, fugint de la persecució de l'Església, es va escampar per Àsia). Els *keraits*, mongols i cristians alhora, van ser el més semblant al Prest Joan de les llegendes que van trobar els ambaixadors, els mercaders i els missioners occidentals al bell mig d'Àsia.

Com s'explica a la *Historia tartarorum* del dominic Simó de Saint Quentin, Togrul Kan, que és presentat com el Prest Joan, va ser primer aliat i amic de Genguis Kan, que a la fi, però, s'hi va enfrontar, el va vèncer i el va acabar matant. Marco Polo, que també presenta Togrul Kan com el Prest Joan, no parla ben bé d'una relació al principi amistosa entre els dos cabdills, però sí del seu enfrontament «en la batalla més gran que mai s'hagi vist» i de la mort del Prest Joan enmig del combat. La presència d'un rei tàrtar a Àfrica només es pot explicar a partir de la confusió, pròpia del segle XIII, però encara viva un segle més tard en Eiximenis, entre el Prest Joan de les llegendes i els caps de carn i ossos, com Togrul Kan, de les tribus mongols cristianes de la branca nestoriana.

Moalach, rei tàrtar de Garièn, a l'Àfrica meridional, és un rei amable i caritatiu tant amb els seus súbdits com amb els pelegrins i viatgers que passen per les seves terres. És una imatge que contrasta amb la que es tenia dels tàrtars en el segle XIII, una imatge més aviat terrorífica, però que està més d'acord amb la del segle XIV, en què van ser vistos com els aliats que l'Europa cristiana necessitava per poder recuperar Terra Santa. En certs punts, per tant, la imatge que té Eiximenis dels tàrtars està al dia, mentre que en d'altres conserva encara detalls de la visió del segle XIII.

El segon protagonista del relat és el «pobre romeu cristià». Eiximenis no explica què fa un pelegrí en terres tan llunyanes, com tampoc no explica, almenys de forma explícita, a què es dedica. Em sembla que no pot tractar-se d'un frare dominic o franciscà que, seguint l'exemple de Guillem de Rubruck, hagués anat a la terra del Prest Joan, o a Etiòpia, com a ambaixador del papa. Un detall de les paraules que adreça al rei Moalach permet de suposar que, a més de ser un pelegrí, es tracta també d'un expert en alguna de les arts mecàniques i que, per tant, és molt probable que sigui o bé un mercader empeltat de menestral, o bé un menestral empeltat de mercader.

El «pobre romeu cristià», agraït per l'hospitalitat amb els pelegrins i les bones maneres del rei Moalach, li proporciona un «paper escrit» en què es detalla amb precisió la ruta que havien de seguir les caravanes per travessar, sanes i estàlvies, el gran desert que separava l'imperi del Prest Joan del nord d'Àfrica. Segons Eiximenis, la descoberta d'aquesta ruta

només és possible gràcies a la providència divina i als coneixements del pelegrí, que lliura el «paper escrit» al rei de Garièn confessant-li que «per la misericòrdia que feta has a mi t'és dat per Déu ara consell per ministeri meu sobre ço en què tant has treballat», una frase que, amb una certa llibertat, podríem traduir de la manera següent: «en virtut del tracte misericordiós que m'has dispensat Déu t'ha concedit, gràcies al meu ofici, la solució del problema que tants de maldecaps t'ha donat».

He traduït «ministeri meu» per «el meu ofici» perquè em sembla que Eiximenis usa la paraula 'ministeri' en aquest sentit. Com és sabut, l'etimologia del català i castellà 'mester', o del francès 'mètier', és **ministerium**, que en llatí té el sentit de 'feina, ofici'. Eiximenis fa servir en el *Dotzè del Crestià* tant 'ministeri' com 'mester' com a sinònims. Crec que la frase del «pobre romeu crestià» posa en relleu el paper de la providència divina en el descobriment de la nova ruta: Déu hauria concedit al rei Moalach, en virtut del tracte misericordiós que dispensava als pelegrins cristians, la solució al problema que feia tants d'anys que intentava resoldre fent arribar a les seves terres un expert en alguna de les arts mecàniques, que havia viatjat molt i que, a més d'un bon sentit de l'orientació, tenia una certa facilitat pel dibuix.

El «ministeri» de què parla el pelegrí només pot ser el seu ofici, la seva professió, que li permet de preparar un «paper escrit», que és molt probable que Eiximenis imaginés acompanyat de dibuixos o imatges, és a dir, un mapa amb tots els detalls de la ruta, que devia sortir de Garièn i de la terra del Prest Joan i arribava fins a Bugia i els altres ports del Magrib.

El «paper escrit» i la cartografia medieval

El «paper escrit» del mercader i pelegrí ahora encaixa amb molts dels trets característics del que Pierre Gautier Dalché ha anomenat la 'cartografia a gran escala' medieval. Se sol tractar de documents encarregats per l'administració del territori, en aquest cas si no encarregat almenys buscat amb insistència pel rei de Garièn al llarg de vint anys. Aquests documents sempre tenen una finalitat molt precisa —en l'exemple d'Eiximenis la fixació d'una ruta segura per a les caravanes que havien de travessar el Sahara— i que, per tant, només se centren en allò

que encaixa amb aquesta finalitat. El pelegrí autor de mapa, i alhora mig mercader i mig menestral, es pot afegir a la col·lecció d'enginyers, pintors i 'filòsofs naturals' (científics) recollits per P. Gautier Dalché en el seu inventari de cartògrafs de l'Europa del segle XV.

Un últim detall a comentar sobre el mapa o «paper escrit». Eiximenis presenta la ruta traçada pel pelegrí cristià com l'origen de la que seguien en aquells mateixos moments les caravanes pel centre d'Àfrica. Si els grans beneficiats d'aquesta ruta eren els mercaders i els regnes musulmans, els seus artífexs, com a instruments de la providència divina, no haurien estat àrabs: Moalach, un rei tàrtar, que és qui rep el mapa, i un pobre pelegrí cristià, que és qui el dibuixa. Si, en el seu apogeu, l'imperi mongol va ser un gran protector de la ruta de la seda a Àsia, el garant de la seva seguretat amb l'anomenada *pax mongolica*, Moalach fa un paper semblant, des del regne de Garièn, amb les caravanes africanes, tot i que amb l'ajut impagable d'un pelegrí cristià seguint els designis de la providència divina.

El «pobre romeu» d'Eiximenis sembla un precedent medieval de Luwig Krapf, el missioner alemany, tot i que pertanyent a l'Església anglicana. En efecte, Krapf, a banda de la seva missió religiosa, va fer també d'explorador del que ara coneixem com a Kenya, i fins tot va traçar un mapa d'aquestes terres, publicat el 1858. El mapa imaginari del pelegrí d'Eiximenis és un precedent llunyà, tot i que en els dominis de la ficció, del missioner alemany. Després d'oferir el mapa al rei Moalach, el «pobre romeu cristià» continua el seu viatge amb un rumb desconegut, potser a la recerca, travessant l'oceà Índic, de les esglésies que, segons la tradició, molt viva a l'edat mitjana, hauria fundat l'apòstol Tomàs a l'Índia. Jo, però, m'aturo aquí amb l'esperança d'haver satisfet l'encàrrec d'escriure un article sobre un país que a l'Edat Mitjana no existia si no era sota un nom imaginari (Garièn), però que a la fi es va acabar convertint en el que ara coneixem com a Kenya.

APÈNDIX

A continuació es pot llegir el relat del capítol 716 del *Dotzè del Crestià*. En primer lloc s'edita en català medieval, tot i que amb l'ortografia modernitzada, i tot seguit en un traducció al català dels nostres dies.

Legim del rey Moalach que, com regís lo regne de Garién, qui és en la part meridiana, segons la *Història africana*, que vint anys trigà a pensar com poria fer que la caravana dels camells qui parteixen de l'imperi de Preste Joan poguessen segurs passar per les arenes fins en Àfrica. E com un jorn veés un pobre romeu crestià qui passava per sa terra e ell l'acullís bé e li faés gran humanitat, lo romeu li dix:

—Per la misericòrdia que feta has a mi, t'és dat per Déu ara consell per ministeri meu sobre ço en què tant has treballat.

Diu que posà-li en la mà un paper escrit en què trobà tota la present ordinació, qui despuis s'és entre ells servada en fer passar les dites caravanes per les dites terres arenals fins en Bugia e en tota Àfrica. E diu aquí la *Història* que lo dit romeu dix-li així en son partir:

—Tostemps jages en ta pensa fermament aquest consell que Déu te tramet del cel per les grans obres de pietat que has fetes en esta vida: que si ames pietat e seny en ton regiment no et lleixarà Déus caure jamés, així com ha lleixats caure tots los reis, tos veïns, per la gran avarícia que havien, qui·ls féu caure en crueltat terribles, ne jamés no se'n volgueren corregir, car avarícia, pus se encarna en l'hom, tot lo traversa, així que sol Déu és bastant de fer-lo bo, ne piadós ne ésser tocat de neguna bona virtut. E sàpies que tot vici se cobre en lo bon e gran príncep sinó avarícia e crueltat, car, pus que aquests mals hi sien, no és bo sinó a la mort.

TRADUCCIÓ AL CATALÀ MODERN

Llegim del rei Moalach que, mentre governava el regne de Garién, que es troba a la part meridiana, segons la *Història africana*, es va dedicar vint anys a pensar com podria aconseguir que les caravanes de camells que surten de l'imperi del Prest Joan poguessin travessar segures i sense entrebancs el desert fins a arribar a Àfrica. I un dia es va trobar amb un

pobre pelegrí cristià que recorria les seves terres i, com que el rei el va acollir i el va tractar molt bé, el pelegrí li va dir:

—En virtut del tracte misericordiós que m’has dispensat Déu t’ha concedit, gràcies al meu ofici, la solució del problema que tants de maldecaps t’ha donat.

I s’explica que el pelegrí li va lliurar un paper escrit en què el rei Moalac va trobar la ruta que després s’ha mantingut intacta entre ells per fer passar les caravanes per les terres arenals fins a Bugia i tot el Magrib.

I, segons la *Història africana*, el pelegrí va dir al rei de Garién el següent abans de marxar:

—Tingues sempre present el consell que Déu t’envia des del cel per les grans obres de pietat que has fet en aquesta vida: si governes amb caritat i seny Déu no permetrà que t’estavellis com ho ha permès amb tots els reis veïns teus, que, a causa de la seva avarícia, van cometre actes d’una crueltat terrible i mai no se’n van voler estar. Si l’avarícia arrela en l’home, el domina fins a tal punt que només Déu pot redreçar-lo i convertir-lo en una persona bona, piadosa i virtuosa. I has de saber que tot vici es pot dissimular en el bon príncep llevat de l’avarícia i la crueltat, perquè, si aquests vicis hi arrelen, no serà bo sinó per a la mort.